

Богдан БЕЗПАЛКО,

аспірант кафедри всесвітньої історії
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
Київ, Україна

Bogdan BEZPALKO,

PhD student at the Department
of World History,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Kyiv, Ukraine

e-mail: bezpalko.bb@gmail.com

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6081-2428>

Формування образу «ворога» у радянських шкільних підручниках гуманітарного блоку (1930-ті рр.): за матеріалами київських видань

У статті висвітлено формування образу «ворога» у радянських шкільних підручниках гуманітарного блоку, виданих у Києві упродовж 1930-х років. На основі аналізу матеріалів таких дисциплін, як суспільствознавство, всесвітня історія, українська мова та література автор простежує зміщення акцентів образу «ворога» від зовнішнього до внутрішнього. Виокремлено основні категорії радянської пропаганди, що застосовувались для формування в учнів негативного ставлення до багатіїв, «куркулів», священнослужителів і всіх, хто виступав проти влади більшовиків.

Ключові слова: ворог, радянська пропаганда, шкільна освіта, підручники, поміщик, «куркуль», «попи», «петлюрівщина».

The Formation of the Image of the “Enemy” in Soviet School Textbooks of the Humanities Block (1930s): Based on the Materials of Kyiv Publications

The article examines the peculiarities of the formation of the image of the enemy in the schools of the Kyiv region in the first half of the 1930s. Based on the analysis of such textbooks as: social studies, world history, Ukrainian language and literature, the author traces the genesis of the image of the enemy from external to internal. Besides, the proposed work singles out the main categories on which Soviet propaganda focused, which tried to form in students a negative attitude towards the rich, landlords, “kurkuls”, clergymen, and all those who opposed the Bolshevik government. Despite the modest attention paid to the mentioned topic by foreign specialists, those works that directly affect our problems are singled out.

The process of modification of negative connotations regarding the forces against which the Bolsheviks fought was traced. Thus, at the initial stage in the textbooks, the most criticism was directed at rich people, among whom large landowners stood out. Priests and monks, compared to the wealthy, were perceived not as “alien” but more negatively, as “enemy”. Peasants, to whom the term “turtle” was applied, were even more negatively perceived. In the future, the label “enemy” was applied to all those who waged a struggle against the Bolshevik government. In the mentioned context, the Ukrainian national forces, which were conducting armed competitions for their own state, were perceived as incomparable.

Key words: enemy, Soviet propaganda, school education, textbooks, landlord, “turtle”, “pops”, “petliurivshchyna”.

У 1930-х роках комуністична влада розпочала новий етап у процесі формування радянського суспільства, який характеризувався посиленням пропаганди та застосуванням репресивного апарату. Повернувши Києву статус столиці Радянської України (1934), більшовики бажали якнайшвидше перетворити його на «твердиню» своєї влади. Для досягнення поставленої мети необхідно було

виховати нове, «правильне», покоління. Заради цього режим використовував шкільну систему, яка перетворилась на один із ключових інструментів інформаційного впливу.

Серед усіх засобів пропаганди, які застосовувались у навчальних закладах, виокремлювалися підручники гуманітарного блоку. Про їх важливість свідчить публічна дискусія серед очільників Радянського Союзу, зокрема й генерального

секретаря Йосипа Сталіна, який неодноразово висловлював власні побажання щодо змістового наповнення навчальних книжок. У шкільних підручниках реалізовувалася концепція формування образу «ворога». Утвердження в школярів стійких понять «свій — чужий», «друг — ворог» стало основним елементом радянської свідомості.

Вагомий вклад у зазначену проблематику здійснив історик Я. Калакура. У розвідці «Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди» він дійшов узагальнених висновків щодо процесу конструювання образу ворога в Радянському Союзі (Калакура Я., 2016. С. 179–188). Вплив пропаганди на формування радянського суспільства розкрив Ю. Каганов у монографії «Конструювання “радянської людини” (1953–1991): українська версія». Незважаючи на те, що автор розглядав пізніший період, робота розкриває основні підходи у процесі використання образу ворога в освітніх закладах Радянської України (Каганов Ю., 2019. С. 68–90). Проте лише у статті М. Бистрої «Образ радянського вчителя у періодичних виданнях України кінця 1930-х років на прикладі газети “Більшовицька правда”» розглядається творення образів у контексті радянської шкільної освіти 1930-х років. Авторка висвітлює і питання радянської пропаганди та методів її застосування (Бистра М., 2017. С. 138–144).

Метою статті є визначення основних категорій «ворога» для радянської пропаганди, зміщення його акцентів від «ворожого» до «ворога» на матеріалах шкільних підручників київських видань 1930-х років.

У 1932 р. Й. Сталін остаточно перебрав на себе керівництво комуністичною партією Радянського Союзу. Остання, на відміну від попереднього десятиліття, мала абсолютну владу в кожній із республік СРСР. Нова парадигма більшовиків була спрямована на побудову єдиного радянського суспільства (Кульчицький С., 2017. С. 237–245). Для реалізації поставленої мети влада здійснювала відповідну інформаційну політику. Її використовували у різноманітних сферах людського життя. Проте найяскравіше пропаганда проявлялася у школі. Адже саме на неї покладалася місія виховати молодь, яка врешті мала привести СРСР до комунізму.

Якщо в 1920-х роках влада дозволяла проводити експерименти в галузі шкільної освіти, змінювати зміст навчання, використовувати різні матеріали на уроках, то у наступне десятиліття відбувались процеси, спрямовані на уніфікацію навчального процесу. Нова політична візія зумовила відновлення історії як окремого уроку, через що виникла необхідність розробити нові підручники (Калакура Я., 2016. С. 179–188). Зміст останніх увібрав найважливіші штампи, які більшовики пропонували дітям для формування

їхньої соціалістичної свідомості. Не дивно, що центральною проблематикою у зазначеному контексті був процес творення образу ворога.

Аналізуючи матеріал підручників першої половини 1930-х років, слід зазначити, що образ «ворога» у процесі свого формування розвивався індуктивним методом — від загального до конкретного. Так, з перших сторінок підручника «Суспільствознавства» для початкових та середніх шкіл учням пропонувався світ, поділений на два блоки. Один з них представлений соціалістичним державним ладом, основою якого є влада робітників. Інший — капіталістичний суспільний лад, що, на думку авторів, збагачував поміщиків та царів ціною невимовних страждань звичайного люду. Відносини між зазначеними блоками могли розвиватися лише через непримиренну боротьбу (Овсяннікова О., 1933. С. 3).

Самі ж капіталісти як клас мали виключно негативний образ, уособлювали «зовнішнього ворога». Автори «Суспільствознавства» стверджували: «В інших країнах влада належить капіталістам. Капіталісти й поміщики держать там у жорстокій кабалі робітників і селян» (Овсяннікова О., 1933. С. 3). Важливо зазначити, що поряд з капіталістами вживається термін «поміщик», через що він отримує ту саму негативну конотацію. Саме на ньому концентрується увага у підручнику, коли описується період Російської імперії.

Негативний образ поміщика посилюється описами реальних біографій представників цього соціального прошарку. Як приклад пропонується жінка на ім'я Салтичиха (Салтикова Дар'я Миколаївна), дійсно відома своїм садизмом, що призвів до смерті багатьох її служниць. Проте автори спеціально вдаються до деталізації злочинів поміщиці та використовують емоційно забарвлений опис: «Салтичиха власноруч вбила 75 своїх кріпаків. Коли хто провинився перед нею, вона била його рублем по голові, примушувала їсти товчене скло... замикала у гарячій лазні без краплі води на цілу добу» (Овсяннікова О., 1933. С. 7). Про те, що жінку було засуджено до страти, а потім вирок поміняли на ув'язнення, інформації не було.

Не лише зміст використовувався як засіб пропаганди, важливою була й сама форма конструювання речень. На 1930-ті роки відбулось помітне спрощення стилю письма. Текст у підручниках складався з коротких речень, які мали форму гасел на кшталт політичних. До прикладу, характеризуючи тих же поміщиків, автори використовували такі конструкції: «Кріпаки були такою ж власністю поміщика, як і речі. Поміщики розпоряджались своїми селянами, як хотіли. За тодішніми законами поміщик мав право продавати селян... Селян продавали цілими селами...» (Овсяннікова О., 1933. С. 6). Це посилювало інформаційний вплив на учнів, завданням яких

було запам'ятовувати інформацію, а не розуміти її. На зазначені стилістичні зміни вказує професор Університету Індіани Метью Д. Полі. У своєму дослідженні "Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934" автор зазначає, що мова партійної пропаганди стає все більш простішою, проте, ще більш дієвою (Pauly D. Matthew, 2022).

У 1934 р. з'явилися окремі підручники зі світової історії. На перший погляд радянська пропаганда оминула зміст цих навчальних матеріалів, адже вміщена інформація лише коротко переповідала основні події минулого різних країн. Проте і тут ми знаходимо ті самі посили, що містилися у підручнику із суспільствознавства. Так, автори книги «Історія. Епоха промислового капіталізму» (1934) А. Єфімов та Н. Фрейнберг, описуючи добу Середньовіччя, дотримувалися ідеї про «поганих багатіїв». Відбувався той самий розподіл між багатими та бідними, перші з яких мали явно негативне забарвлення: «Початкове нагромадження — це нечуване грабування трудящих мас — здійснювалося панівними класами силоміць й жорстоко...» (Єфімов А., Фрейнберг Н., 1933. С. 3).

Більше того, навіть вузькопрофільні підручники, як, наприклад, «Історія Риму» М. Нікольського, неустанно дотримувалися зазначеної парадигми. Основний текст мало піддавався ідеологізації. Проте вступна частина була тим елементом, де учні отримували чітку настанову, що багаті — це вороги, проти яких веде боротьбу комуністична партія (Нікольський М., 1934. С. 2–4). Основною загрозою виступали знову поміщики. Саме на них покладалася провина за наміри колонізувати цілі континенти і жорстоку політику щодо підкорених народів.

Світу, де панували капіталізм та поміщицьке землеволодіння, автори протиставляли Радянський Союз. Він виступав тим виміром, де панує справедливість, де існує гідне життя селян та робітників. Подією, яка, на думку тогочасних істориків, розділяла ці взаємовиключні системи, була «Жовтнева революція». У вступній частині усіх підручників з історії в обов'язковому порядку розміщувалась інформація, яка давала зрозуміти учням, що «Жовтнева революція» врятувала їх від «капіталістичного рабства» (Нікольський М., 1933. С. 3). Оскільки внаслідок цієї події до влади прийшли комуністи, на них автоматично розповсюджувалась та сама месіанська роль «визволителів»: «До Жовтневої революції не було радянської влади...Тоді робітники і селяни жили в бідності та нужді, вони були змушені працювати на капіталістів та поміщиків. А тепер у нашому Союзі поміщиків та капіталістів нема... Жовтнева революція передала всю владу робітникам та селянам, які під керівництвом комуністичної партії, по заповіту Леніна, будують

соціалістичне суспільство» (Нікольський М., 1933. С. 3). Завдяки такому конструкту всі, хто противився комуністичній владі, поставали ворогами радянської людини.

Довершувалося творення образу зовнішнього ворога змалюванням буржуазії. Нею називали людей, які мали приватну власність та використовували найману робочу силу. Завдяки негативним описам класу буржуазії в учнів мала формуватися думка про те, що прагнення до індивідуального господарювання обов'язково призведе до експлуатації інших людей (Єфімов А., Фрейнберг Н., 1933. С. 28–31). Зазначена концепція була надзвичайно важливою у радянській пропаганді, адже влада намагалася переконати суспільство в тому, що приватна власність — це наперед визначене зло, яке призводить до експлуатації селян та робітників.

Не лише у підручниках з історії простежується радянська пропаганда, спрямована на формування образу ворога. Розглядаючи роботу В. Бабака «Граматика української мови: підручник для 5 і 6 класів середньої школи» ми спостерігаємо тотожні процеси. Пояснюючи правила української мови, автор пропонує вправи, які містять чітке ідеологічне забарвлення. Для цього він, зокрема, використовує рядки з вірша П. Тичини «Партія веде»:

*Та нехай собі, як знають,
Божеволіють конають, —
Нам своє робить:
Всіх панів до одної ями,
Буржуїв за буржуями
Будем, будем бить*

(Бабак В., 1935. С. 48).

Після окреслення зазначених трьох категорій акцент зміщується в бік внутрішнього ворога. Так, в одному із розділів підручника В. Бабака пропонує учням відповісти на запитання, що стосувалося «Жовтневої революції». Діти повинні були подумати над тим, чи правильно вчинили селяни, підтримавши її. Проте виклад матеріалу не передбачав самого мисленневого процесу. Адже одразу після запитання йшла ствердна відповідь, яку учні мали просто засвоїти: «Вони зробили правильно, бо Жовтнева революція допомогла їм змахнути з плеч поміщиків і капіталістів, лихварів та куркулів» (Бабак В., 1935. С. 22).

Для радянської влади куркуль був не просто заможним селянином, який не хотів йти до колгоспу. Завдяки пропаганді його сприймали як справжнього бандита, що паразитує за рахунок бідних селян. Зазначений образ активно експлуатувався більшовиками у першій половині 1930-х років, адже саме тоді Й. Сталін видав постанову «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», яка мала на меті зламати опір селян, котрі не бажали віддавати своє майно в колгосп» (Кульчицький С., 2009. С. 209–212).

Використовуючи вправи, які передбачають аналіз тексту, автори підручників з української мови нав'язували учням необхідні для влади штампи, поглиблюючи тим самим негативний образ куркуля. Він асоціювався із поняттям «внутрішній ворог», проти якого необхідно вести боротьбу тут і зараз. Діти, читаючи матеріал, мали усвідомити, що це єдине правильне рішення. Їм давали чітко зрозуміти, що третього шляху не існує, бо тих, хто бажає мати приватну власність, також можна прирівняти до куркулів: «Бо, що значить вернутися до одноосібного господарства і відновити куркульство? Це значить відновити куркульську кабалу, відновити експлуатацію селянства куркульством і дати куркулеві владу» (Бабак В., 1935. С. 24).

Не дивно, що у підручниках з історії та суспільствознавства одразу після змалювання негативних образів капіталістів та поміщиків йшла тема про куркулів. Акцент звучав від зовнішнього ворога до внутрішнього, якого ще й намагалися змалювати як зрадника. Справа в тому, що для радянської влади було конче потрібно посіяти розбрат поміж селянами, тим самим ослабивши їх. Поділ мав іти між бідними та заможними.

Розглядаючи матеріал про скасування кріпацтва, ми вперше натрапляємо на формування образу куркуля. У підручнику зазначалося, що до скасування кріпацтва серед селян були ті, хто жили у багатстві. Вони, начебто відкупившись на волю, почали скуповувати землю і наймати тих, у кого її не було. Умови праці, створювані багатіями, та їхні моральні якості описувалися вкрай негативно. Куркулів звинувачували у тому, що вони експлуатували бідних селян нарівні з панамі, вимагаючи від них все більший обсяг роботи за мізерну зарплату (Овсяннікова О., 1933 С. 25–28).

Тексти, які вивчалися на уроках української мови, історії, суспільствознавства, не мали явно художнього забарвлення. Тому, окрім них, образ «ворога» активно формувався у підручниках з української літератури. Тут пропаганда діяла на більш чуттєвому рівні, адже здебільшого для зазначеної мети використовувались вірші. Такий спосіб є важливим, адже він зачіпає емоційну складову, яка дає змогу ще більше посилити негативне сприйняття образу ворога, що нав'язувався учням на інших уроках.

Як і раніше, на передній план висувуються капіталісти та поміщики. Вибірка тексту відбувалася таким чином, щоб відобразити важку долю кріпаків, а пояснення до віршів чітко покладали всю вину на багатих людей. Першим твором у підручнику була пісня, що, за твердженням автора, відображала злиденне життя бідних селян:

*Що настало тепер в світі, трудно спогадати,
Не маш за чим, а відробляй, хоч би умирати...
Закиняють, як собак, нас, як у клітку птахи.*

*Ми ж все бідні нещасливі, на те ся вродили,
Щоб в неволі як віл в ярмі, щоденне робили*
(Кирилюк Є., 1936. С. 3).

Пояснення до зазначеного вірша, ще більше переконувало учнів у необхідності негативного ставлення до представників поміщицького стану: «Ця народна пісня, записана на початку ХІХ ст., змальовувала безпорадне становище покріпачених селян, замучених працею на поміщиків» (Кирилюк Є., 1936. С. 3).

Після цього увага концентрувалася на протистоянні кріпаків та поміщиків. Боротьба між ними змальовувалася як необхідна та єдино правильна. Саме повстання як форма супротиву стає центральною темою підручника. До прикладу, увага автора зосереджується на особі Устима Кармелюка. Він стає образом боротьби проти поміщиків. Описуючи народну пам'ять про нього, Є. Кирилюк наводить такий вірш:

*Живо, хлопці, живо, хлопці,
А я буду з вами,
Нападемо ми на панство
Темними шляхами*

(Кирилюк Є., 1936. С. 5).

Використовуючи вірші такої тональності та пояснення до них, влада хотіла показати учням легітимність своїх дій. Адже саме в першій половині 1930-х років здійснювалися заходи, спрямовані «на ліквідацію куркулів як класу» (Бем Н., 2003. С. 227–243). Під час засвоєння навчального матеріалу в дітей чітко формувалося поняття про те, що заможний селянин, який не хоче йти в колгосп, — такий же ворог народу, як і поміщики. Якщо народні герої у сиву давнину боролися проти них, отримуючи народне визнання, то не дивним мала бути для дітей і сучасна боротьба з «експлуататорами».

Варто зауважити і той факт, що підбірка авторів, яких розглядали у підручнику з української літератури, відбувалася за принципом «свій — чужий». Характеризуючи постаті І. Котляревського та П. Гулака-Артемівського, автор зараховував їх до «поміщицьких письменників», проте, виділяв твори, у яких, на його думку, письменники все ж епізодично обстоювали інтереси кріпосних. Зовсім інше ставлення було до Г. Квітки-Основ'яненка: «Як поміщицький письменник, Квітка старанно уникав у своїх художніх творах показу таких явищ життя, що нагадували б про класову боротьбу між поміщиками та селянами... Показуючи сільську верхівку, куркулів, Квітка всіляко прикрашав їх образи. Він писав про них як про дуже гарних та розумних людей...» (Кирилюк Є., 1936. С. 5).

Якщо І. Котляревський та П. Гулак-Артемівський виступали з точки зору «чужих», то Григорій Квітка-Основ'яненко характеризувався як беззаперечний «ворог». А ось «своїм» у підручнику був Тарас Шевченко. Образ Кобзаря

викликав лише позитивні конотації. Шевченка називали справжнім демократом та поетом-революціонером, який був голосом кріпосного селянства. Тому в змісті підручників про нього було набагато більше інформації, на відміну від того ж таки Григорія Квітки-Основ'яненка.

Куркуль не був єдиним образом внутрішнього ворога. Не менші зусилля шкільна пропаганда приділяла для дискредитації церкви. Радянська влада, здійснюючи атеїстичну політику, намагалася знищити будь-які релігійні прояви (Кульчицький С., 2017. С. 616–617). Для цього необхідно було працювати з підростаючим поколінням, яке найкраще піддавалося насаджуванню потрібних ідей. Образ «ворога» якнайліпше підходив, щоб відлучити дітей від церкви. Зазначену мету переслідували й шкільні підручники, особливо гуманітарного блоку.

Так, у курсі суспільствознавства поряд з поміщиками активно використовувався образ церкви, конструювання якого розпочиналося з перших сторінок підручника. Автор сконцентрував увагу на тому, що церква, як і поміщицтво, володіла кріпаками, тобто вже поставала «ворожою» радянській владі. Для посилення негативного образу церковнослужителів у підручнику підкреслюється симбіоз релігії та влади. Наче церква допомагала контролювати селян, а навзамін царі та поміщики будували побільше храмів і монастирів. Описуючи часи середньовіччя, автор не виділяє жодної позитивної риси, яка б належала церковній інституції. Учні отримували матеріал, який безапеляційно дискредитував священнослужителів, звинувачуючи їх у жорстокій експлуатації селянства: «Поміщики приділяли церквам під засів великі ґрунти. На цих землях працювали кріпаки, а урожай збирали — попи... Монастирі мали тисячі гектарів землі і десятки тисяч кріпаків» (Овсяннікова О., 1933. С. 8).

Антирелігійна пропаганда простежується не лише у матеріалі про середньовіччя. Розглядаючи наступні історичні періоди, автори підручника звинувачують церкву в діях, спрямованих на підкорення різних народів Російської імперії, яку називали «в'язницею народів». Вони стверджували, що священники допомагали створювати ту саму невідільницьку систему, яка поневолила багато національностей. Більше того, саме на церкву покладалась провина за намагання знищити ідентичність цілих народів: «Разом з поміщиками й купцями на завойовані місця йшли й попи... Тих, хто відмовлявся христитися, били нагаями. А майно їх забирали, а то й нищили» (Овсяннікова О., 1933. С. 11–12).

Висновок щодо ролі церкви в історії був прогнозованим. Для учнів церква мала бути тією інституцією, яка допомагала цареві та поміщикам гнобити селян. На сторінках підручника суспільствознавства учні дізнавалися перо те, що

попи (вживалася лише така назва) день-у-день вмовляли селян коритися цареві: «І цю зрадницьку роботу оплачували ті ж таки селяни. Попи обдирали селян і багатіли», — відзначав автор (Овсяннікова О., 1933. С. 13).

Варто зауважити, що в інших навчальних книжках гуманітарного блоку першої половини 1930-х років антирелігійна пропаганда не була виразно представлена. Аналізуючи матеріал з української літератури, ми спостерігаємо явну критику релігії лише наприкінці підручника, коли мова заходить про Панаса Мирного. Кирилюк Є., аналізуючи творчість цього письменника, спеціально концентрує увагу школярів на моментах, коли Панас Мирний висміював певні хиби релігійної інституції: «Письменник викриває ганебну роль церкви та релігії, яка освячує всю систему гноблення» (Кирилюк Є., 1936. С. 98–99).

Розглядаючи прикінцевий матеріал підручника «Суспільствознавство», можна відзначити генезу образу ворога від зовнішнього до внутрішнього. Справа в тому, що автор в аналізі Першої світової війни, окрім вже звичного звинувачення капіталістів та попів, все більше концентрував увагу на українських національних силах. Йдеться про події 1917–1921 років. Підручник подавав образ Української Центральної Ради (далі — УЦР), Скоропадського, Директорії як зрадників українського народу. Начебто ті прагнули здобути владу лише задля грабунку звичайних селян. Для характеристики української влади у посібнику часто поєднувались різні за змістом, проте однакові за негативним сприйняттям образи. Наприклад, говорячи про УЦР, автор використовує наступний опис: «Та не довго після цього довелось панувати буржуазно-куркульській Центральній раді» (Овсяннікова О., 1933. С. 83).

Варто зауважити й особливість стилю написання тексту, який мав на меті демонізувати сили, що боролись проти більшовиків. Так, розглядаючи події повстання на заводі «Арсенал», автор возвеличує заколотників, а коли мова заходить про їхню поразку, використовується яскравий опис, що мав на меті викликати відразу учнів до українських національних сил: «На ранок до Арсеналу вдерлися гайдамаки, і він зачервонів від крові і вкрився трупами. Гайдамаки сікли і рубали, мозок робітників розлітався, вкриваючи рожевими плямами мури Арсеналу» (Овсяннікова О., 1933. С. 85).

Остаточний образ «ворога» окреслюється після подій «Жовтневої революції». У підручнику саме вона формує два протилежні табори. Перший — це союз робітників та селян, яких очолила комуністична партія, а другий — поміщики, «куркулі», «попи», офіцери, генерали (малися на увазі білогвардійці), українські національні сили і, що найважливіше, іноземні капіталісти. Останні, на думку автора, спонсорували боротьбу проти

радянської влади. Звідси й висновок про те, що необхідно перенести революцію за межі колишньої Російської імперії, щоб знищити «світове зло». А всі сили, які виступали проти радянської влади, поставали маріонетками світового капіталу, у підручнику їх називали зрадниками, які не виступають від імені звичайного населення. Зазначена теза накладалася на події, що відбувалися на українських землях загалом та у Києві зокрема.

Саме такою маріонеткою, на думку радянської влади, був один із лідерів українських національних змагань Симон Петлюра. Його образ персоналізував «внутрішнього ворога». З'явився навіть новий термін «петлюрівщина», який замінював імперський аналог «мазепинство». Ба більше, у підручнику «Суспільствознавство» було вміщено окремий підпункт з такою назвою. Його головним завданням була дискредитація українських національних сил. Для цього автор зображував С. Петлюру та його прихильників зрадниками: «Найлютішим катом революційного пролетаріату і селянства на Україні був Петлюра... У 1918 р. Петлюра разом з Центральною радою продав Україну німецьким генералам... На початку 1919 р. на Україні знову встановлено радянську владу. Петлюра вдруге продав Україну, на цей раз французьким капіталістам» (Овсяннікова О., 1933. С. 92).

Варто зауважити і той факт, що образ С. Петлюри розповсюджувався не лише на його прихильників. Всі сили, які брали участь у боротьбі проти радянської влади, відстоюючи ідею української самостійності, позначалися ярликом «петлюрівщина». Узагальнений образ був явно негативним. Прирівнюючи його до вже існуючих ворогів, текст підручника не давав учням шансу на лояльність: «Тим часом на Україні

чинили погроми петлюрівсько-куркульські недобитки, різні банди на чолі з петлюрівськими отаманами». Цю тезу доводить опис матеріалу за 1920 р., коли було укладено Варшавську угоду: «Вигнана геть з України петлюрівщина втретє продає Україну: на цей раз вже польським панам...» (Овсяннікова О., 1933. С. 92).

Отже, процес конструювання образу ворога був ключовим у шкільних підручниках, які виходили у Києві протягом 1930-х років. Серед основних категорій, навколо яких вибудовувалися негативні конотації, були капіталісти, поміщики, буржуазія. Вони становили зовнішню загрозу, яку необхідно було знищити у перспективі, тому частіше до них застосовувався термін «ворожий». До наступного блоку входили «попи», «куркулі» та всі українські національні сили, які вели збройну боротьбу проти більшовиків. Їх намагались зобразити як «зрадників» та справжніх «ворогів» для радянської людини, знищення яких необхідно здійснювати «тут і зараз». Найактивніше пропагандистські методи застосовувалися на уроках суспільствознавства, «вітчизняної» історії та української мови. У матеріалах підручників з цих дисциплін домінував образ «внутрішнього ворога». Такий стан речей не був випадковим, адже, з точки зору радянської пропаганди, історія — це найважливіший компонент творення нової ідентичності. А нав'язувати потрібний погляд на минуле легше було, використовуючи українську мову. Попри процес зросійщення, що розгорнувся протягом 1930-х років, години української мови в київських школах залишалися. Проте підручковий матеріал наповнювався такими новими термінами, як «контрреволюціонери», «куркулі», «націонал-зрадники», «петлюрівці».

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Бабак В. Граматика української мови: підручник для 5 і 6 класів середньої школи: для шкіл з російською викладовою мовою. Ч. 1. Морфологія. Харків: Радянська школа, 1935. 68 с.
- Бем Н. Ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства (1930–1931 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2003. Вип. 9. С. 227–243.
- Бистра М. Образ радянського вчителя у періодичних виданнях України кінця 1930-х рр. на прикладі газети «Більшовицька правда». *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. Вип. 5. С. 138–144.
- Єфімов А., Фрейнберг Н. Історія. Епоха промислового капіталізму. Підручник для середньої школи. Харків: Радянська школа, 1933. 261с.
- Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
- Калакура Я. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди. *Україна — Європа — Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 18. С. 179–188.
- Кирилюк Є. Українська література. Підручник для середньої школи. VI клас. Київ: Радянська школа, 1936. 116 с.
- Кульчицький С. Ліквідація куркульства як класу. Енциклопедія історії України. Т. 6: Ла — Мі. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2009.
- Кульчицький С. Червоний вильик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. Київ: Темпора, 2013. 504 с.

- Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ: Темпора, 2017. 628 с.
- Никольский М. История: Доклассовое общество. Древний восток. Античный мир. Учебник для средней школы. Харьков: Радянська школа, 1933. 199 с.
- Нікольський М. Історія. Рим. Підручник для 6 класу середньої школи. Харків: Радянська школа, 1934. 254 с.
- Овсяннікова О., Левітан Б., Александров А., Ушаков С. Суспільствознавство. Підручник для початкової та середньої школи. Ч. I. Київ: Радянська освіта, 1933. 110 с.
- Pauly D. Matthew Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934. Toronto : University of Toronto Press, 2022. 480 p.

REFERENCES

- Babak, V. (1935). *Hramatyka ukrainskoi movy: pidruchnyk dlia 5 i 6 klasiv serednoi shkoly: dlia shkil z rosiiskoii vykladovoiu movoiu*. Ch. 1. Morfolohiia, Kharkiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
- Bem, N. (2003). Stavlennia ukrainskoho selianstva do likvidatsii kurkulstva yak klasu ta sutsilnoi kolektyvizatsii silskoho hospodarstva (1930–1931 rr.). *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*, 9, 227–243 [in Ukrainian].
- Bystra, M. (2017). Obraz radianskoho vchytelia u periodychnykh vydanniakh Ukrainy kintsia 1930-kh rr. na prykladi hazety “Bilshovytska pravda”. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk*, 5, 138–144 [in Ukrainian].
- Kahanov, Yu. (2019). *Konstruiuvannia “radianskoi liudyny” (1953–1991): ukrainska versiia*. Zaporizhzhia: Inter-M [in Ukrainian].
- Kalakura, Ya. (2016). Konstruiuvannia obrazu voroha yak tekhnolohiia manipulatsii rosiiskoi istoriohrafii ta propahandy. *Ukraina–Yevropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats, Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny*, 18, 179–188 [in Ukrainian].
- Kyryliuk, Ye. (1936). *Ukrainska literatura, pidruchnyk dlia serednoi shkoly VI klas*, Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. (2009). Likvidatsiia kurkulstva yak klasu. In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, (Vol. 6), Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*. Knyha 1, Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Kulchytskyi, S. (2017). *Chervonyi vyklyk. Istoriiia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli*. Knyha 2, Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Nikolskii, M. (1933). *Istoriiia: Doklassovoie obshchestvo. Drevnii vostok. Antichnyi mir*. Kharkov: Radyanska shkola [in Russian].
- Nikolskyi, M. (1934). *Istoriiia. Rym*. Pidruchnyk dlia 6 klasu serednoi shkoly, Kharkiv: Radianska shkola [in Ukrainian].
- Ovsiannikova, O., Levitan, B., Aleksandrov, A., & Ushakov, S. (1933). *Suspilstvoznnavstvo*. Pidruchnyk dlia pochatkovoї ta serednoi shkoly. Chastyna I, Kyiv: Radianska osvita [in Ukrainian].
- Pauly, D. Matthew (2022). *Breaking the Tongue: Language, Education, and Power in Soviet Ukraine, 1923–1934*. Toronto: University of Toronto Press [in English].
- Yefimov, A., & Freinberh, N. (1933). *Istoriiia. Epokha promyslovoho kapitalizmu*. Pidruchnyk dlia serednoi shkoly, Kharkiv: Radianska shkola [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 28.09.2023 р.



Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)